

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ZÜLFİYYƏ BORİS qızı QULİYEVA

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXS
VƏ YER ADLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Tünzalə Lətif qızı Baxşıyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fikrət Ramazan oğlu Xalqov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «__» _____ 2017-ci il saat «__» - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu üzrə, dildəki hər bir xüsusi ad – onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onomalogiyanın maraq doğuran və sanballı tədqiqatların intensiv olaraq artdığı sahələrindən biri də poetik onomastikadır. Linqvistika ilə üslubiyyatın qovuşma nöqtəsində həyata keçirilən bu cür araşdırmalar dilin üslubi-semantik imkanlarının üzə çıxarılmasında, linqvistik potensialın səfərbər edilməsində, dildəki polisemantizm və obrazlılıq keyfiyyətlərinin tədqiq olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yazıcıların yaradıcılıq üslubunu tədqiq etmək mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dilin onomastik sisteminin aşkara çıxarılmasında bədii ədəbiyyat ən zəngin mənbə rolunu oynayır. Bədii ədəbiyyatın dilində onomastik vahidlərin işlənməsi ədəbi dil baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onomastik leksikadan bədii əsərlərdə istifadə dilin onomastik mənzərəsinin aşkara çıxarmaqla yanaşı, əsərin yazıldığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı müəyyən təəssüratlar yaradır. Çünki ad ictimai-siyasi proseslərlə sıx bağlı olur.

Onomastik sistemin bədii əsərlər əsasında arasdırılması müasir dilçiliyin ən aktual mövzularındandır. Poetik onomastikanın tədqiqi məhz bədii əsərlərdəki xüsusi adların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin bədii təsir gücünün artmasında onomastik vahidlərin rolu və s. kimi məsələlərlə bağlıdır. Bədii əsərlərin poetik onomastikası, yəni onun üslubi linqvistik xüsusiyyətləri özlüyündə çox məsələləri ehtiva edir. Burada bədii əsərlərə verilən addan tutmuş, oradakı adların komik təbiəti, əsərdəki bədiiyi şərtləndirən vasitəyə çevrilməsinə qədər bütün məsələlər özünün əksini tapır. Bu baxımdan onomastikanın ən zəngin sahələrindən olan antroponimika və toponimika daha geniş imkanları ilə seçilməkdədir.

Böyük dramaturq, nasir, “Molla Nəsrəddin”in banisi, satira ustası, kiçik hekayələrin böyük ustadı kimi şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri vardır. Görkəmli ədibin poetik dil sahəsində əldə etdiyi uğurların böyük bir qismi onun onomastik vahidlərdən, xüsusilə antroponim və toponimlərdən məqsədyönlü istifadə etməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

“Söz ustasının yenilik məharəti sözdə olan potensial mənələrdən birini bədii məqsədə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırmaqda, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir. Sözdəki mənaları yazıçı qayəsində görə növbə-

ləşdirmək, onlardan bədii məqsədə ən çox münasib olanını görmək isə əsl sənətkarların həmişə icad etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur¹. Məhz yuxarıda sadalanan faktlar seçilən mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı istər ədəbiyyatşünaslıqda, istərsə də dilçilikdə dəfələrlə tədqiqat obyektinə çevrilsə də, ədibin bədii əsərlərindəki şəxs və yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə monoqrafik araşdırmaya cəlb olunur. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq qadın və kişi adlarının **ginenim** (qadın adları) və **androonim** (kişi adları) terminləri elmi dövriyyə üçün təklif edilmişdir. Bundan başqa, C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində işlənən və bu günə qədər uydurma toponim hesab olunan bəzi yer adlarının araşdırma nəticəsində real toponimlər olduğu məyyənləşdirilmişdir.

Müzakirəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

– Hər bir bədii və ya publisistik əsər meydana gəldiyi dövrəqədərki dil xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edir. C.Məmmədquluzadənin bədii əsərləri ana dilimizin XIX əsr, hətta ondan əvvəlki dövrlərdə lüğət tərkibi, işləklilik vəziyyəti və üslubi çalarları ilə bağlı məlumatlarla zəngindir.

– Bədii əsərlərin, xüsusilə də C.Məmmədquluzadə kimi klassiklərin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi həmin əsərin yarandığı dövrdə ümumxalq və eləcə də ədəbi dildə özünü göstərən dil faktlarını elmi əsaslar üzərində müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

– Şəxs və yer adları aid olduqları dövrün ictimai-siyasi prosesləri ilə sıx bağlı olduğundan bədii əsərlərin, xüsusilə klassik əsərlərin onomastik leksikasının tədqiqi həmin dövrə aid ictimai-siyasi mənzərə ilə bağlı dolğun məlumat verir.

– Onomastik vahidlərin nəsrə gətirilməsi bədii əsərin dilinin xəlqiliyini, sadəliyini təmin etməyə xidmət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılması zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsəd – Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük klassiklərindən biri olan Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərindəki şəxs və yer adlarının bir sıra üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirərək üzə çıxarmaqdır. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı elmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində onomastik vahidlərin gerçək və ironik məqamda işlədilməsi səbəblərini və bu zaman qarşıya qo-

¹ Hacıyev T. Satira dili. Molla Nəsrəddinin dili. Bakı: “ADU”, 1975, (s.5).

yulan üslubi-poetik məramları üzə çıxarmaqla, yazıçının satirik üslubunun formalaşmasında bu hadisənin oynadığı rolu müəyyənləşdirmək;

– bədii əsərdə işlədilən onomastik vahidlərin seçilməsi zamanı yazıçının şüurlu yanaşma tərzinin hansı rola malik olduğunu müəyyənləşdirmək;

– gerçək və uydurma onomastik vahidlərin poetik kontekstdəki yerini və ideya-estetik qayənin başa gətirilməsindəki əhəmiyyətini müəyyən etmək;

– həqiqi və uydurma toponimlərin gülüşyaradıcı imkanlarını nəzərdən keçirmək;

– Avropa və rus mənşəli toponimlərin işlədilməsində müəllifin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərin müəyyənləşdirmək və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. C.Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında nəsr və dram əsərlərində işlənən şəxs və yer adları tədqiqatın obyektini təşkil edir. C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarının mənşəyinin – dil mənsubiyyətinin, leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi tədqiqatın predmetini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırma prosesində əldə olunan nəticələr Azərbaycan dilçiliyinin müstəqil şöbələrindən olan onomalogiyanın, xüsusilə də poetik onomastikanın yeni inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə təkan verməklə yanaşı, XIX əsrəqədərki dövrdə ədəbi dilin bədii üslubunda müşahidə olunan dil xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına imkan yaradacaq.

İşin praktik əhəmiyyətinə gəlinə, ondan ali məktəblərin filologiya fakültələrində onomastika fənninin tədrisində əlavə vəsait kimi yararlanmaq mümkündür.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya yazılarkən tarixi-müqayisəli və təsviri metodlara üstünlük verilmiş, problemə yanaşmada diaxronik və sinxronik aspektlər əsas seçilmişdir. Araşdırmaya cəlb olunan əsas mənbələr C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində işlənmiş onomastik vahidlərdir. Bu onovahidlər şəxs və yer adları olmaqla iki qrupda birləşdirilərək elmi təhlildən keçirilmişdir. Tədqiqat aparılarkən bu sahədə yazılmış dissertasiya, monoqrafiya və məqalələr elmi-nəzəri mənbə rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika və Müasir Azərbaycan dili şöbələrində yerinəyətirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu və elmi nəticələrini əhatə edən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi

siyahıya daxil olan elmi jurnallarda və toplularda dərc edilmiş, Respublika elmi konfransında mütəxəssislər qarşısında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s. nəzərə çatdırılır.

Dissertasiyanın **I fəslı “Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. I fəsil 6 yarımfəsildən ibarətdir.

I fəslin birinci yarımfəslində **“Nəsr əsərlərində işlənən şəxs adlarının üslubi məsələləri”**ndən bəhs edilir. Hər bir xalqın milli-mədəni inkişafında, ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri də onomastik vahidlərdir. Özlüyündə dilçilik elminin müəyyən bir sahəsinin materialını təşkil edən onomastik vahidlərin həm də zəngin üslubi imkanları vardır. Bu baxımdan onomastikanın mühüm bir qolunu təşkil edən antroponimika da istisna deyil. Xüsusən satirik üslubun formalaşmasında antroponimlərin üslubi imkanlarından geniş istifadə olduğunu görmək mümkündür. T.Hacıyev bu barədə yazır: “Onomastika xalqın tarixini əks etdirən faktlardır. İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafı mərhələlərinə uyğundur”¹.

Təsvir, yaxud təqdim etdiyi surətin adı yazıçı üçün çox böyük üslubi məna kəsb edir. Ədibin nəsr əsərlərindəki antroponimlər aparıcı üslubi mövqedə dayanır. Nəsr əsərlərinin üslubi imkanlarına dair aparılmış araşdırmalar göstərir ki, onomastik vahidlər milli koloritin gücləndirilməsi, obrazların daha canlı alınması məqamlarında ən dəyərli dil vahidi rolunu oynayır.

I fəslin ikinci yarımfəslində **“Şəxs adlarının gerçək və ironik məqamlarda işlədilməsi”** araşdırılır. Bədii əsərdə şəxs adlarının üslubi imkanlarının araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlardan birində deyilir: “Sənətkar dəqiq, sərrast seçilmiş adlar vasitəsilə elə obrazlar yaradır ki, bu obrazlar həyatı tam qüvvəsi ilə əks etdirir, adlar obrazı fərdiləşdirir, tipikləşdirir, tanıdır. Bədii üslubda çox zaman adla obraz bir-birinə tam layiq olur.

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: “ADU-nun nəşri”, 1976, s.62.

Şəxs adları müəllifin obraza bəslədiyi rəğbətindən, nifrətindən asılı olmayaraq, bədii dildə obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də üslubi yük daşıyır”¹.

I fəslin ikinci yarım fəslinin birinci hissəsində **“Gerçək məqamda işlədilən şəxs adları”** tədqiq olunur. Tədqiqatımızda qadın adı və kişi adı sözlərinin əvəzinə yeni onomastik termin verməyi qərara aldığımız ginenim və androonim.

Gerçək şəxs adları əsasən müəllifin rəğbət bəslədiyi, ciddi münasibət göstərdiyi, yaşadığı cəmiyyətdə işlək olan qadın və kişi adlarıdır. İronik məzmun daşıyan antroponimlərdəki komiklik həm fonetik əsasa, həm də semantik əsasa malik ola bilər. Ancaq elə poetik situasiyalar da mümkündür ki, bu əsasların heç biri olmadan, əsərin bədii kontekstindən çıxış edərək hər hansı bir antroponimin ironik məqamda işlədilməsini söyləmək olar. Fonetik əsasa malik olan ironik antroponimlərdən **“Qəza müxbiri”** hekayəsindəki ***Sevdimalı, Qəzi*** kimi xalq arasında çox yayılmamış və deyilişi təbəssüm doğuran antroponimləri göstərmək olar. Eyni kateqoriyaya **“Atlar dayandı”** hekayəsindəki ***Qəbz bəy*** antroponimini də aid etmək mümkündür.

I fəslin ikinci yarım fəslinin ikinci hissəsi **“İronik məqamlarda işlədilən şəxs adları”** adlanır.

“Adların ekspressiv xarakterinin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri özünü uydurma adlarda daha çox göstərir. Terminin öz məzmunundan görüldüyü kimi, uydurma ad milli ad sisteminə daxil olmayıb, hər hansı yazıçı tərəfindən əsərin məğzində, daşdığı qayəyə uyğun xüsusi üsul ilə yaradılan adlardır. Deməli, burada yazıçının fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti, fakta şəxsi münasibəti, nəhayət, sözyaratma imkanları nəzərə alınır. Bütün bunların vəhdətində uydurma adlar zəngin üslubi imkanlara malikdir”².

Satirik üslubun bədii gerçəkləşdirilməsi prosesində yazıçı ironiyasının müxtəlif təzahür formalarını üzə çıxarmaq mümkündür ki, bunlardan biri də şəxs adlarının ironik məqamda işlədilməsidir. Bədii mətnin özündən çıxan ironik məzmunlu antroponimə ən klassik örnək isə Xudayar bəy antroponimi ola bilər. Onun hadisələrə ilk dəfə daxil olmasından tutmuş son səhnəyə qədər bütün hərəkət və davranışları şəxsiyyətiindən daha çox, adına qarşı bir ikrahın, bir nifrətin yaranmasına səbəb olur ki, bu da bütövlükdə yazıçının üslubunun orijinallığından xəbər verir. Əslində ***Xudayar*** adı-

¹ Ə. Mikayılova. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat). Fil.e.dok. diss. Bakı, 2008, s.41-42

² N.Hacıyeva. Azərbaycan dilində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri, s.34.

nın mənası xudanın – Allahın dostu deməkdir.

D.Əliyeva bu barədə yazır: “Antroponim və qəhrəman bir-birinə ziddir, onlar arasında çox böyük təzad var və əsərin sonuna qədər bu ziddiyyət bir-biri ilə qarşılaşır, mübarizə aparır – bu da bədii əsərlərdə çox istifadə olunan üslubi priyomdur (yəni obraz əsərdəki mövqeyinə görə mənfəi obraz olsa da, yazıçı ona gözəl leksik mənaya, semantikaya malik olan bir ad seçir və yaxud da əksinə, obraz çirkin, şərəfsiz və ləyaqətsiz bir insan xarakteri olsa da, yazıçı ona çox gözəl bir ad seçir (s.69-70) (Bədii mətnə onomastik vahid konsepti – Elmi əsərlər. B Sl..Un.№1, Bakı, 2011).

Yazıcının öz əsərlərində istifadə etdiyi şəxs adları həm gerçək, həm də onun satirik üslubunun tələbi ilə ironik məqamlarda çıxış etməklə Mirzə Cəlil poetikasının orijinallığını gücləndirən cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

I fəslin üçüncü yarımfəslində “**Köməkçi adların üslubi xüsusiyyətləri**”ndən danışılır. Azərbaycan ədəbiyyatında üslubi funksiyalarının zənginliyi ilə seçilən köməkçi adlardan biri də ləqəblərdir. Ləqəblər əksər hallarda bədii təyin rolunu oynayaraq, qoşulduğu adın sahibinin müəyyən əlamətlərini özündə ehtiva edərək ona qıscaca xarakteristika vermiş olur. Xüsusən satirik və yumoristik əsərlərdə ləqəblərin verdiyi yardımçı informasiyadan geniş istifadə olunur.

Dilçi alimlərimizdən M.Adilov, A.Paşayev, M.Çobanov və başqaları ləqəblərin yaranma yolları, leksik-semantik və etimoloji xüsusiyyətləri haqqında tədqiqatlar aparmışlar.

L.N.Qumilyov yazır ki, qədim türklər avropalılar kimi doğulduqları gündən ölənə kimi eyni ad daşıyırdılar. Türklərin adı həmişə onların cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirmişdir. Uşaqkən o, ləqəb, gənclikdə çin, qocalarkən isə titul daşıyırdı¹.

Xalq danışiq dilində ləqəb sözü ilə eyni mənada “ayama” da işlənir ki, görkəmli ədibimiz C.Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində bu sözlərin hər ikisinin leksik mənasından bəhs etmişdir: “Axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadığın ayaması deyil, ləqəbidi. Ayama avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkədən-bərk bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyək, ləqəb deyək”².

I fəslin üçüncü yarımfəslinin ikinci hissəsi **Peşə, sənət və qulluqla bağlı köməkçi** adlardan bəhs olunur. Bədii əsərlərində Mirzə Cəlilin ən çox işlətdiyi peşə adı *molladır*. Bu da təsadüfi deyil. XIX əsrin sonu –

¹ Qədim türklər. Bakı: “Gənclik”, 1993, 536 səh, s.21

² C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s. 42-43).

XX əsrin əvvəllərində milli geriliyin aradan qaldırılması, xalq arasında maarifçilik ideyalarının yayılması uğrunda mübarizə aparan vətənpərvər ziyalıların, yazıçı, şair və publisistlərin, pedaqoqların əsas tənqid hədəflərindən birini mürtəcə din xadimləri, öz mənafeyindən başqa bir dəyər tanımayan azsavadlı mollalar təşkil edirdi. Buna görə də C.Məmməd-quluzadənin bədii nəsrində tənqid obyektini kimi tez-tez mollalar və konkret şəxsi ifadə edən titullarla rastlaşmaq mümkündür.

“Danabaş kəndinin əhvalatların”da *molla* sözünün sinonimi kimi *axund* titulundan da istifadə olunmuşdur. Bu isə adı çəkilməyən molla kəndlilər yanında əlləmlik edərək qəliz dildə danışması ilə bağlıdır. Satira üslubunda bundan məharətlə istifadə edən C.Məmmədquluzadə *axund*, yəni daha savadlı molla adlandırdığı din xadiminin əlləmliyinə gülür. Epizodun əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, əslində mərsiyəxan olan o taylı molla *axund* adlandırılması, doğrudan da, satirik situasiya yaratmağa xidmət edir: “Axundun sözlərini nəinki kətdilər, heç mən özüm də başa düşmədim. Vəhalonki, mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma söz yox, hamımız başa düşdük; axund soruşurdu niyə Sadığa lağlağı deyirlər ¹.”

C.Məmmədquluzadənin işlətdiyi peşə və sənətlə bağlı köməkçi adlar içərisində ədəbi dil tariximiz üçün maraq kəsb edən örnəklər də az deyildir. Bunlardan biri “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda təhkiyəni aparan obrazın – Xəlilin peşəsi olan *qoltuqçuluqdu*. Bədii ədəbiyyatda az-az rast gəlinən bu cür peşələrin müəllifin özü tərəfindən izahının verilməsi də maraq doğurur. “Mənim sənətim *qoltuqçuluqdu*, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub, dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri, çit-mit satıb bir tövr güzəranımı keçirirəm”².

C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində işlədilmiş köməkçi adlardan bir qrupu da rütbə, titul, sosial status və s. bildirməyə xidmət edir. Bunların arasında islam dini və şəriətlə bağlı rütbə və vəzifə adlarına daha çox rast gəlinir. Peşə, sənət və qulluqla bağlı olan titulların maraqlı üslubi xüsusiyyətlərindən birini də onların aid olduqları şəxslərinin əvvəlində və ya sonunda işlədilməsidir. Bundan başqa, çar üsuli-idarəsi ilə bağlı *naçalnik (nəçərnik, nəçəlnik), qorodovoy, uşkol, pristav, qlava, sud pristavi, əfsər (ofiser-zabit), qubernat (qoburnat, ğoburnat), silistçi, spextor (inspektor), qlavanın giziri (aşağı rütbəli polis xidmətçisi), smatritel* və s. kimi peşə, sənət və qulluqla bağlı köməkçi adlara da rast gəlik ki, bunların çoxu təhrif olunmuş şəkildə adlandırılmışdır.

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s. 42).

² Yenə orada, s. 41

“Qurbanəli bəy” hekayəsində Qurbanəli bəy pristavın xanımının sağlığına araq içəndən sonra keflənərək naçalnikə deyir: *“Naçalnik ağa*, içirəm mən bu stəkanı sizin sağlığınıza. Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətə naçalniklər gəlib gedib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm. Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənin yolunda başlarından keçərlər.

I fəslin dördüncü yarımfəslı **“Vokativ sözlərin şəxs adı məqamında işlənməsi”** adlanır. Köməkçi adların maraqlı şəkildəyişmələrindən və üslub yaratma formalarından biri kimi, müraciət zamanı şəxsin həqiqi adını əvəz edən köməkçi sözləri göstərmək olar. C.Məmmədquluzadənin bədii nəsrində bu cür müraciətlər çoxluq təşkil edir ki, bu da yazıçının xalq dilinin üslubi imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə etdiyini göstərir. Poetik situasiyadan asılı olaraq bu cür müraciətlər müxtəlif üslubi çalarlar ifadə edə bilər. Mirzə Cəlilin əsərlərində bunlara misal olaraq *əxəvizadə (qardaşoğlu), qardaşım, bəy, əzizim, iki gözümün işığı, rəfiqim, qardaşoğlu, mənim qardaşım* və s. vokativ sözləri göstərmək olar.

“Vokativ – danışanın müraciət etdiyi şəxsə diqqəti yönəltmək məqsədilə işlətdiyi çağırış formasıdır”¹. Bu cür antroponimlər həm müraciət edənin, həm də müraciət olunanın xarakterinin açılmasında müəyyən rola malik olur.

Onu da qeyd etmək ki, örnək gətirdiyimiz epizodda bu cür müraciətlərin dəyişmə dinamikası ilə “o taydan gələn molla”nın savadsızlığı və yekəxanılığı da ifşa olunur. Belə ki, Sadıqla söhbətin əvvəlində *əxəvizadə, olan (oğlan), gədə, bəradərim* kimi sözlərlə özündən müştəbeh şəkildə müraciət edən molla”nın savadsızlığı üzə çıxanda o, pərtliyindən bütün bu ərəb-fars sözlərini unudur və *qardaşoğlu* sözünün köməyinə müraciət edir: – *Qardaşoğlu*, sən elə doğrudan lağlağı imişsən. Kətdilər yerində sənə lağlağı deyiblər. Bu sözləri deyib, axund əbasını düzəldib dükandan çıxdı getdi. Biz hamımız o günü axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq”².

I fəslin beşinci yarımfəslində **“Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında passiv antroponimlər”**dən bəhs olunur. Bədii əsərdə müxtəlif iştirakçı obrazların adlarını bildiren aktiv antroponimlərlə yanaşı, hadisələrin gedişinə müdaxilə etməyən, süjet xəttinin inkişafında iştirak etməyən, çox hallarda yalnız retrospektiv şəkildə adı çəkilən və haqqında məlumat verilən, əsas obrazlarla müəyyən bağlılığı olan antroponimlərdən də geniş istifadə olunur ki, son zamanlar onomastikada bunları

¹ N.Hacıyeva. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı: “MBM” 2007, 144 s. (s.17).

² Yenə orada, s. 43.

“passiv antroponimlər” termini ilə ifadə edirlər. “Passiv antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifələr daşıyır: ya obrazın, tipin nəslə haqqında məlumat verir, ya da hər hansı bir tarixi şəxsiyyət yada salınır, əsərin obrazı ilə müqayisə edilir. Beləliklə, passiv antroponimlər də əsərin süjetinin maraqlı qurulmasında, konfliktlərin tam açılmasında, tarixi hadisələrin aydınlaşmasında və s.-də mühüm rol oynayır”¹.

“Qurbanəli bəy” hekayəsinin epigrafında isə Mirzə Cəlil böyük rus yazıçısı *N.V.Qoqolun* yalnız adını çəkib ona rəhmət oxumaqla kifayətlənir və bununla da əsərin yazılması zamanı hansı qaynaqdan ilhamlandığını göstərmiş olur.

I fəslin altıncı yarımfəslə **“Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri”**nə həsr olunur. C.Məmmədquluzadənin bir sənətkar kimi bədii üslubunda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, antroponimlərin linqvistik-üslubi mövqeyinə görə onun bədii nəsrə ilə dramaları arasında müəyyən fərqlər də özünü göstərir. Bu da təbii ki, yazıçının hadisələrə və obrazlara öz birbaşa münasibətini bildirə bilmədiyi üçün bu funksiyaları müəyyən mənada şəxs adlarının ifadə etdiyi rəngarəng üslubi çalarların üzərinə qoyması ilə bağlıdır.

“Dram əsərlərində işlənən ad və familiyaları ən çox semantik aspektdə araşdırmaq əlverişlidir. Çünki dramaturq, adətən, səhnə əsəri üçün məzmununa uyğun ad seçir. Ona görə də həmin adların mənasını araşdırmaqla əsərin ideyasını, yazıçının obraz münasibətinin müəyyənləşdirmək olur”².

C.Məmmədquluzadə ilk dram əsəri olan alleqorik məzmunlu “Çay dəsgahı”ndakı adlar, əsas etibarilə, antropomorf cizgilər kəsb etmiş çay dəsgahı predmetləridir. Bunlar: Samavar, Padnos, Çaynik, İstəkan, Nəlbəki, Qaşiq, Maşa və Trubadır. Əsərin iştirakçıları arasında yeganə canlı insan Nökər Əlidir. Ancaq remarka və dialoqlarda ev sahibi Hacı Rəhim bəyin və onun xanımının da adları çəkilir.

İştirakçılar konkret emosiyalara malik olan canlı insanlar kimi təqdim edilir. Məsələn, Samavar qəzəblənir, Çaynik ağlayır və s.

Dramda rus mənşəli şəxs adlarından Çaynikin dilindən eşitdiyimiz **Papov** soyadını göstərə bilərik:

Amma neylər mənə ya od, ya alov?

¹ Ə.Mikayılova. XIX əsrin II yarısında Az. ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat). F.e.d. a.d. almaq üçün təqdim olunmuş diss. B., 2008, s.159).

² A.Qurbanov. “Bədii mətnin linqvistik təhlili”. Pedaqoji institutlar üçün dərs vəsaiti. Azərbaycan dilində. – B., “Maarif” nəşriyyatı, 1986, 480 səh. s.86.

Dəm alar çün içimdə çayı-*Papov*¹.

Burada Papov antroponimi çayın əmtəə nişanı funksiyasını yerinə yetirir ki, eyni funksiyanı “Ölülər” dramında rus mənşəli Smirnov adının yerinə yetirdiyini görmək olar. İskəndər kiçik qardaşı Cəlala müraciətlə deyir: “İndi yəqin ki, ağan bu kitaba üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı verərdi”² (əslində, *Papov çayı və Smirnov arağı* antroponimdən düzəlmiş ktematonimdir).

“Ölülər”də hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan, səhnədə hərəkət edən, digərləri ilə dialoqa girən, yaxud monoloq söyləyən obrazları ifadə edən antroponimlərlə yanaşı, səhnədə gözə dəyməyən, yalnız haqqında danışmaq gedən obrazların ifadəçisi kimi passiv antroponimlərdə də geniş yer verilmişdir. Bunların arasında mərkəzi yeri, şübhəsiz ki, Xorasanda ölmüş və dirilmə xəbəri gəlmiş *Kərbəlayı Fətullah* tutur ki, əslində, əsərin fabulası da elə onun yalandan dirilmə hadisəsi üzərində qurulub.

C.Məmmədquluzadənin bədii nəsrində işlənmiş antroponimlərin üslubi-poetik xüsusiyyətlərindən danışarkən göstərmişdik ki, burada uydurma adlara geniş yer verilmişdir. Dram əsərlərində bu meyl zəif olsa da “Dəli yığıncağı” pyesi bu baxımdan istisna təşkil edir. Elə əsərin girişindəki “Məclis adamları” remarkasından bunu aydınca görmək mümkündür. Həmin antroponimləri sadalayıb yalnız qısaca təhlilini verməklə kifayətlənəcəyik. *Hacı Xudaverdi Şürəka və Hacı Cəfər Kompani* adlarını nəzərdən keçirək. Hər iki antroponim “hacı” tituluna malikdir. Bundan başqa, müəllif hər iki adın qarşısında “dövlətli tacir, 50 yaşında” izahını vermişdir. Bununla da onların bənzərlikləri bitmir; belə ki, “şürəka” (şəriklər) sözü – Avropa dillərində işlənən “kompani” (kompanyon, şərik) sözünün kalkasından başqa bir şey deyildir.

“Dəli yığıncağı” dramında dəliləri sağaltmaq üçün gələn əcnəbi həkimin adı xüsusi maraq kəsb edir.

Molla Abbas (həkimə, gülə-gülə). Hə. Belə məəttəl qalarsan ha... Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək hasand işdi? Hə, bizi ələ salıbsan, ya özünü ələ salıbsan? Sən ki bu camaatın dilini bilmirsən, indi tap görüm dəli kimdi, ağıllı kimdi? Hə, niyə məəttəl qalmısan? Niyə lal olmusan, cənab

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s. 361).

² Yenə orada s. 443.

Lalbyuz? (qah-qah çəkib gülmür, dəlilər də gülürlər)¹.

Pyesdə fərqaş kimi təqdim edilən *Şimrali* antroponimi də uydurmadır; belə ki, şiələrin ilk imamı Həzrət Əlinin oğlu imam Hüseynin qatili Şimr ilə Əli adı heç vaxt birləşə bilməz. Mirzə Cəlil bu adları birləşdirərək uydurma antroponimin köməyi ilə qrotesk yaratmağa nail olmuşdur. Əsərdəki *Hacı Bağdad, Kərbəlayı Türbət, Məkkə Məhəmməd, Çavuş Ələfəlah* kimi antroponimlər də uydurma olub, konkret üslubi funksiya daşıyır. İlk üç örnəkdə toponimlərin antroponim kimi işlədilməsi maraqlı doğurur. Belə ki, *Bağdad* və *Məkkə* islam dünyasının müqəddəs sayılan məşhur şəhərlərindəndir. *Türbət* sözü də torpaq mənasında olub, müqəddəs şəxslərin qəbirlərinin olduğu yerlərə deyilir. Məsələn, islam peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədin qəbrinin yerləşdiyi Mədinə şəhərinə həm də “Türbəti-teyyibə” (pək türbə) deyirlər. İmam Hüseynin məzarının yerləşdiyi Kərbəla şəhəri də bəzən belə adlanır.

Dissertasiyanın **II fəsl** **“Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil 5 yarımfəsil-dən ibarətdir.

“Toponimik vahidlər üslubi araşdırma üçün də çox zəngin material verə bilər. Adi, neytral toponimlər bədii mühitə düşəndə üslubiləşir, üslubi çalar qazanır, üslubi rəngə boyanır. Bədii mühitdən kənarında üslubi toponimlər yoxdur və olmağı da mümkün deyil... Sanki toponimik vahidlər üslubi baxımdan “yüklənir”, əlavə estetik funksiyanı öz üzərinə götürmüş olur”².

Toponimlərin bədii əsərdə üslubi keyfiyyət və çalar qazanması hər bir sənətkarın fərqi üslubundan asılı olaraq fərqli özəlliklər və məna çalarları kəsb edir. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında toponimlərin üslubi funksiyaları əksər hallarda orijinal yazıçı yanaşması ilə müəyyənləşərək, böyük sənətkarın yaradıcılıq üslubunu üzə çıxarır. Mirzə Cəlil kimi, satira və yumorun yaradıcılıq üslubunda aparıcı yer tutan sənətkarların bədii əsərlərində də toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri də, başlıca olaraq, iki yöndə özünü göstərir: həqiqi, real, mövcud olan obyektləri ifadə edən toponimlər və uydurma, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan toponimlər.

II fəslin birinci yarımfəslində **“Həqiqi toponimlər”**dən bəhs olunur.

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cild. 4 cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. 517.

² İ.Vəliyeva. Bədii ədəbiyyatda üslubi toponimika. Fil. f.d. avt-ti. B, 2002, s.28.

A.Qurbanov yazır: "Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən, həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır"¹.

Bədii əsərlərdə toponimik vahidlərin üslubi funksiya daşması, hər şeydən öncə, yazıcının xalq dilindən necə istifadə etməsindən, üslubun xalqı keyfiyyətindən və dünyagörüşün genişliyindən, zənginliyindən də asılıdır².

C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində istifadə etdiyi həqiqi, yaxud gerçək toponimlər, əsas etibarilə, müəllifin yaşayıb-yaratdığı coğrafi regionla bağlı olsa da, Azərbaycandan yaxın və uzaq xaricə aid coğrafi obyektləri ifadə edən toponimlər də az deyildir. Ədib əsərlərində bəzən bu toponimləri real toponimlərlə qarşılaşdırır, adlarını yanaşı çəkir və ya bir cərgədə ümumiləşdir. Onların üslubi imkanları da məhz belə məqamlarda meydana çıxır. Məsələn, "*Xorasan – İsfahan–Təbriz – Naxçıvan – Batum–Danabaş... Kitay və Pataqoniya*".

Mirzə Cəlil külliyyatının ən mükəmməl nəşri olan son dördcildlikdəki ardıcılıqla götürsək, yazıcının istifadə etdiyi ilk həqiqi toponim – *Qafqaziyyə* toponimidir. Bu, uydurma toponim olan *Danabaş* kəndinin yerləşdiyi coğrafi regionu dəqiqləşdirmək və lokallaşdırmaqla həmin kəndin həqiqətən mövcudluğu illüziyasını yaratmaq məqsədilə işlədilmişdir. "Mən deyirəm bütün *Qafqaziyyə vilayətində* bizim *Danabaş kəndi* kimi məzəli kənd yoxdur"³. Yazıçı Qafqaziyyəyə vilayət statusu verməklə, onu inzibati ərazi vahidi kimi də təqdim etmişdir. Maraqlıdır ki, C.Məmmədquluzadə bu toponimi "Qafqaz" şəklində deyil, ərəb dilinin "iyyə" nisbət şəkilçisini artıraraq vermişdir. Zənnimizcə, bu, rus dilindəki "Zakavkazye" toponiminin təsiri ilə bağlıdır və həmin səslənməyə uyğunlaşdırılmışdır.

Kərbəla ziyarətinə getmək istəməyən varlı Ağa Sadıqı "binamus" adlandırır və axırda məlum olur ki, danışmaqdan başqa onun əlindən heç bir iş gəlmir. Köməkçisi Qurbana oxuduğu moizəni isə müdrikliyin zirvəsi sayır.

II fəslin ikinci yarımfəslisi "**Uydurma toponimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri**"inə həsr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin bədii nəsrində uydurma toponimlər müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan klassik örnək kimi *Danabaş* uydurma topo-

¹ Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı, APİ-nin nəşri, 1988, s. 28.

² Vəliyeva İ. Bədii ədəbiyyatda üslubi toponimika. fil. e.n. alim. dər. al. üçün avtoref - Bakı, 2002, s. 11.

³ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cild. I cild, Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 664 səh. (s. 41).

nimini göstərmək olar. Xalq arasında hər hansı bir adamın intellektual cəhətdən kütlüyünü bildirmək üçün ona “danabaş” epiteti verilir. Mirzə Cəlil bu sözü uydurma toponim kimi bütöv bir kəndə verməklə, həmin coğrafi məkanda yaşayan adamların əksəriyyətinin məhz yuxarıda sadalanan mənfi xüsusiyyətlərə malik olduqlarını vurğulamaq istəmişdir.

Akad. T.Hacıyev yazır: “Nə, yazıçının dediyi kimi, İrəvan quberniyasında “Sürməli”, nə də Naxçıvan vilayətində “İtqapan”, “Qurbağalı” və “Danabaş” kəndləri vardır. Lakin həm İrəvan quberniyasının, həm də Naxçıvan vilayətinin bütün kəndləri məktəb, müəllim, maarif cəhətdən həmin vəziyyətdədir. Deməli, yazıçı konkret kənd adını çəkməməklə demək istəyir ki, bütün kəndlər “Sürməli”, “İtqapan”, “Qurbağalı” və “Danabaş” timsalında təmsil olunmalıdır”¹.

“Fatma xala” hekayəsində uydurma toponimlərin bütöv bir silsiləsi ilə rastlaşırıq. Bunlar – Qatırülküdən şəhəri, Təzəkli və Dovşantutan kəndləri, Qurbağalı çayıdır. “*Qatrülküdən şəhəri* ilə Heydərlı pırının arası iki saatlıq yoldur. Şəhərdən çıxanda *Qurbağalı çayına* kimi *Təzəkli* kəndinin yoludur. Sonra çayı keçib Dovşantutan kəndinə tərəf bir saat qədərincə yol gedib Heydərlı pırınə çatır”².

Mirzə Cəlilin ara-sıra istifadə etdiyi qeyri-müəyyən, daha doğrusu, təxmini koordinatları verilərək adı çəkilməyən yer adlarını da, zənnimizcə, müəyyən şərtilliklə uydurma toponimlər cərgəsinə aid etmək olar. Bu cür toponimlərdən birinə “İki ər” hekayəsində təsadüf edirik. Bu cür toponimlərin köməyi ilə yazıçı orada baş verən hadisənin regional ümumiləşdirilməsi məqsədini qarşıya qoymuşdur: “O şəhər ki bu əhvalat orada vəqə olub, Araz çayına yavıq Azərbaycan şəhərlərindən biridir. Və necə ki, dindar İran torpağının qonşusu, bu şəhərin əhalisi də iman əhllərindən bir zərrə qədərincə geri qalan deyillər”³.

“Toponimik vahidlərin qeyri-müəyyənliyi bədii əsərlərdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn, “Arazın o tayı” deyəndə ya İran, ya da Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulur”⁴.

“Pirverdinin xoruzu” hekayəsində Qasım əminin övrəti Həlimə xala çörək bişirən vaxt iki-üç nəfər qonşusundan özünə mədədcı çağırardı və

¹ Hacıyev T.Satira dili. “Mol. Nəs”in dili. Bakı: “ADU-nun nəşri”, 1975, 177 s. (s.123).

² C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s. 41).

³ Hacıyev T.Satira dili. “Mol. Nəs”in dili. Bakı: “ADU-nun nəşri”, 1975, (s.309), 177 s.

⁴ Vəliyeva İ. İ. Bədii ədəbiyyatda üslubi toponimika: Fil. elm. nam.... diss. Avtoreferat. Bakı, 2002, 28 s. s.15-16

bəzən *Təzəkənd*dən bacısı Zibeydəyə də xəbər göndərərdi ki, gəlib ona kömək eləsin. Tədqiqatlarda Təzəkənd uydurma toponim kimi izah olunur. Əslində, İrəvan quberniyasında Təzəkənd adlı dörd oykonim olmuşdur¹.

“Atlar dayandı” hekayəsində adı çəkilən *Xansaray* şəhəri əslində uydurma toponimdir. Ancaq onun yerləşdiyi coğrafi relyef və məkan o qədər dəqiqliklə təsvir edilmişdir ki, buranın Şuşa şəhəri olduğuna oxucuda heç bir şübhə qalmır.

II fəslin üçüncü yarımfəslində “**Avropa və rus mənşəli toponimlər**” dən bəhs olunur. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin biliyi və savadı ilə seçilən nasirlərdən biri kimi tanınmışdır. Təbii ki, ədib geniş məlumat dairəsini bədii əsərlərində də büruzə vermiş, bu baxımdan təkcə Azərbaycan mühiti ilə bağlı toponimlərdən deyil, həm də rus və Avropa mənşəli toponimlərdən müxtəlif üslubi məqamlarda uğurla istifadə etmişdir. Mirzə Cəlilin bədii nəsrində Rusiya ilə bağlı adı çəkilən ilk coğrafi adlardan biri – *Sibir* toponimidir. Böyük ədib bu toponimdən “Poçt qutusu” hekayəsində Novruzəlinin dili ilə istifadə etmişdir. Hekayədə Sibir oykonimi simvolik mənə daşıyır və çar Rusiyasında cəzalandırılan insanların sürgün olduğu bir məkanı bildirir. Sibirə sürgündən qurtarmasını məhz Xanın xidməti kimi qiymətləndirən Novruzəli üzünü ona tutaraq deyir: “Sənin qədəmlərinə belə mən qurban olum, sən olmasaydın, mənə indi çoxdan göndərmişdilər *Sibirə*”².

“Usta Zeynal” hekayəsində Rusiya imperiyasının paytaxtı *Moskva* şəhərinin, böyük əyalət mərkəzlərindən biri olan *Tiflisin* adı çəkilir. “Muğdusi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki, *Tiflisdən* çıxdı. Bu cavan *Moskvanın* darülfünununda dörd il yarım təhsil edib, dərslərini itməməyə yetirib, vətənə gəlirdi və həmin dörd il yarımın müddətində ancaq üç il bundan əqdəm bir dəfə valideynini görməyə gəlmişdi”³.

Bu toponimlərin işlədilməsində informativlikdən başqa bir üslubi məqsəd də vardır ki, *Kərbəla* və *Zəngan* kimi Şərqi geriliyini ifadə edən toponimlərlə Avropa və Rusiya maarifini müqayisə etmək və oxucunu bu bərdə düşündürməkdir. Belə ki, erməni Moskvada universitetdə dünyəvi təhsilini başa vurduğu halda, zənganlı Usta Zeynal çəhardəh məsum ziyarətini başa vurmaq haqqında düşünür,

¹ Budaqov B., Q.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli” nəş., 1998, 456 s. 17

² C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s.128-129)

³ Yəni orada, s. 139.

Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində və felyetonlarında rus və Avropa mənşəli toponimlər üslubi cəhətdən müxtəlif variantlarda verilmişdir. Məsələn, Rusiya/ Ruset/ Rusiyyə; Moskva /Moskov/Məskov ; Peterburq/Petroqrad/Fitilbörk; Firəngistan/Frəngistan/Fransa və s.

II fəslin dördüncü yarım fəslində **“Metaforik toponimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında üslubi baxımdan maraqlı doğuran linqvistik vahidlərdən biri də metaforik toponimlərdir. Məlum olduğu kimi, metafora – bir əşya və ya hadisənin bənzər əlamətlərini başqa əşya, obyekt və hadisəyə köçürməkdir. Metaforik toponimlər də məhz müəyyən əlamətlərə görə adlandırılmış coğrafi obyektləri əhatə edir. Bu cür toponimlərə istər Azərbaycanın toponimikasında, istər ümumilikdə bədii ədəbiyyatımızda, istərsə də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında sıx-sıx təsadüf etmək mümkündür. Elə ədibin ən geniş işlətdiyi **Danabaş** toponimi metafora yolu ilə düzələrək, heyvan adı ilə (“dana”) bədən üzvünün (“baş”) kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. “Poet qutusu” hekayəsində Novruzəlinin yaşadığı İtqapan kəndinin adı da “it” zoonimi ilə onun atributu olan “qapmaq” feilinin kombinasiyasından düzəlmiş toponimdir.

“Ucuzluq” hekayəsindəki metaforik toponim də maraqlı üslubi məqamda işlənmişdir. Belə ki, yazıçı burada rus dilində işlənən toponimin Azərbaycan dilində kalkasını verməklə üslubi məqsədini gerçəkləşdirmiş, metaforik toponimin daşdığı məzmun yükünü azərbaycanlı oxucu üçün açıqlamağa nail olmuşdur: “Müdür mənə bu barədə bir cavab verməyib spickanı alışırdı və papirosunu tüstüləyib soruşdu ki, mən bu yayı hansı yaylaqda idim. Mən cavab verdim ki, Barjom yaylağında idim. Müdir də öz tərəfindən mənə söylədi ki, o da mədən sularının **“Dəmir su”** yaylağında idi ki, rusca **“Jelesnovodsk”** deyirlər”¹.

II fəslin beşinci yarım fəslində **“Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərində toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri”**ndən danışılır. Bədii ədəbiyyatın linqvistik materialı arasında toponimlər xüsusi üslubi yük daşıması ilə seçilir. Bu baxımdan yanaşdıqda, C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında da kifayət qədər üslubi toponimlərə rast gəlmək mümkündür.

Xüsusən, satirik və yumoristik ədəbiyyatda toponimlərin üslubi funksiyaları daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Təbii ki, hər bir dram əsərində olduğu kimi, C.Məmmədquluzadənin də dramlarında antroponimlərin ən çox rast gəldiyi hissələr əsərlərin re- markalarıdır. Ədibin ilk və son mənzum dramı olan **“Çay dəsgahı”**¹⁸da bu cəhətdən istisna təşkil etmir.

¹ C.Məmmədquluzadə. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. (s.227)

Doqquz “nəfər”dən ibarət olan “əhli-məclis”i təsvir etdikdən sonra C.Məmmədquluzadə hadisələrin baş verdiyi məkanı göstərərək yazır: “Əhvalat vaqe olur Zəngəzur mahalında bərgüşadlı Hacı Rəhim bəyin evində”¹.

Samavarın monoloqunda onun icad edildiyi Tula şəhərinin adı çəkilir ki, bu da əsərin üslubi toponimkasının özəlliklərindən biri, üslubi toponimdən uğurlu istifadə örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, “samovar”, yəni rus dilindən tərcümədə “özü qaynadan” demək olan məişət avadanlığı ilk dəfə Rusiyanın Tula şəhərində düzəldilmiş və buradan bütün dünyaya yayılmışdır. Bu cəhəti nəzərdə tutan Mirzə Cəlil, əsərinin qəhrəmanını olan Samavarın dilindən deyir:

Yoxdu dərdim bu dünyada, nə qəmmim,

Tula şəhri olub mənim vətənim^{TM2}.

Pyesdə İstəkanın monoloqunda o zamankı çar Rusiyası vilayətlərindən daha çox cəza məkanı, sürgün yeri kimi məşhur olan Sibir toponiminin adı çəkilir ki, bu da obrazın ovqatının təqdimi üçün üslubi mahiyyət daşıyır.

“Kişmiş oyunu” pyesinin bədii mətnində Nurəlinin dilindən nağıl danışılarkən Şah Abbas dövründə İrənin paytaxtı olmuş İsfahan toponiminin adı çəkilir: “Amma rəviyəni-əxbar və naqilani-asar belə rəvayət ediblər ki, bir gün **İsfahanda** Şah Abbas öz barigahında əyləşib vəzirinə dedi”³.

Burada Mirzə Cəlil xalq nağıllarının ənənəvi giriş formullarından istifadə edərək, təqdim etdiyi obrazın xarakterini açmağa nail olmuş və bu məqsədlə yarıreal, yarıəfsanəvi mahiyyət daşıyan **İsfahan** toponimindən uğurla istifadə etmişdir. Əsərin sonrakı hissələrində də gerçək toponimlərdən üslubi məqsədlə istifadə edilmişdir. “Çox bic, hiyləgər adama da el arasında **İsfahan lotusu**” deyilirdi.

Əgər “Kişmiş oyunu”nda xronotop (yunan mənşəli xronotop sözünün mənası «zaman-məkan» deməkdir) bədii dəqiqliklə göstərilirsə, “Ölülər”də bu cür dəqiqliyi görmürük ki, bu da, heç şübhəsiz, bu əsərdəki hadisələrin daha geniş bir məkan və zaman daxilində baş verdiyini nəzərə çatdırmaq üçün C.Məmmədquluzadənin istifadə etdiyi üslubi vasitə kimi qiymətləndirilə bilər: “Əhvalat vaqe olur **İrəvan şəhərlərinin birində**, iyirmi il bundan irəli”⁴. “Ölülər”də ağılatmaz bir xəbərin – ölünün dirilməsinin baş verdiyi məkan da əsərdə üslubi məqamda işlənmişdir və o dövrdə mistika

¹ C.Məmmədquluzadə. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 səh. s. 357

² Yəni orada, s.359

³ Yəni orada, s. 371

⁴ Yəni orada, səh. s. 382.

və xurafatın, cəhalətin vətəni kimi ad çıxarmış İranın vilayətlərindən biri, daha doğrusu, Xorasan vilayətidir. Bu vilayətin mərkəzi Məşhəd şəhərinin, İsfahanın da adı çəkilir və əsərin mənfi qəhrəmanı Şeyx Nəsrullahın vətəni və möcüzə göstərdiyi bir məkan kimi təqdim edilir. Əslində, Şeyxin marşrutunun bu cür əcəyib şəkildə cızılması da toponimlərin üslubi özəlliyinin göstəricisidir və “İrəvan şəhərlərinin birinin” əhalisinin təkcə əqli cəhətdən deyil, coğrafi biliklər baxımından da tam cahil olduqlarını nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Beləliklə, Mirzə Cəlilin uydurma toponimlərdən gen-bol istifadə etdiyi bədii nəsrilə müqayisədə dramaturgiyasında daha çox gerçək toponimlərdən faydalandığını, onların da zəngin üslubi özəlliklərini təqdim etdiyini söyləmək mümkündür.

Dissertasiyanın məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı **nəticələr** alınmışdır:

1. Onomastik vahidlərin rəngarəng üslubi imkanları və çalarları Mirzə Cəlilin satirik üslubunun əldə etdiyi ideya-estetik uğurun əsas qaynaqlarından biridir. Yazıçı şəxs adlarını öz poetik üslubuna daxil edərək özündən əvvəlki klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, şifahi xalq ədəbiyyatının və canlı danışiq dilinin ənənələrindən geniş istifadə etməklə həm də bədii-üslubi mənə yükü daşıyan ad yaradıcılığında öz ənənələrini gerçəkləşdirməyə nail olmuşdur. Başqa sözlə, onun yaradıcılığında istifadə olunmuş onomastik vahidlər Mirzə Cəlil komizminin ərsəyə gəlməsində mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış etmişdir.

2. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında, xüsusən bədii nəsrində şifahi xalq ədəbiyyatından, canlı xalq danışiq dilindən, islam tarixi və mədəniyyətindən, klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından gələn xeyli miqdarda antroponim vardır ki, onlar yazıçının satirik üslubunun tələbləri ilə komik məzmun kəsb etmişlər.

3. Gerçək məqamda işlədilən şəxs adları əsasən yazıçının hüsn-rəğbət bəslədiyi, ciddi münasibət göstərdiyi, yaşadığı cəmiyyətdə işlək olan şəxs adlarıdır.

4. Qadın azadlığı uğrunda yorulmaz mübarizələrdən biri olan Mirzə Cəlilin əsərlərində işlətdiyi əksər qadın obrazları müsbət planda verilmiş, bu səbəbdən yazıçının rəğbət bəslədiyi qadın adlarının əksəriyyəti gerçək məqamda işlədilmişdir. Ara-sıra ironik çalar kəsb edən qadın adları isə yumoristik üslubun sərgilənməsinə xidmət edir.

5. Mirzə Cəlilin bədii nəsrində passiv antroponimlər və köməkçi adlar da rəngarəng üslubi²⁰ funksiyalar daşıyırlar.

6. C. Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında toponimlərin çox böyük və zəngin kommunikativ, informativ, ekspressiv və üslubi

funksiyaları və poetik imkanları vardır. C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində işlənmiş həqiqi, yəni bədii fantaziyanın məhsulu olmayıb, tarixən olmuş və ya hazırda mövcud olan konkret coğrafi obyekt, inzibati-ərazi vahidini ifadə edən toponimlər də geniş yayılmışdır. Yazıçının bədii əsərlərində istifadə etdiyi həqiqi, yaxud gerçək toponimlər əsas etibarilə müəllifin yaşayıb-yaratdığı coğrafi regionla bağlı olsalar da, Azərbaycandan yaxın və uzaq xaricə aid coğrafi obyektləri ifadə edən toponimlər də az deyildir.

7. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrində uydurma toponimlər müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu üslubi funksiyalar arasında ən birincisi kimi, uydurma toponimin satirik səslənməsi ilə ifadə etdiyi coğrafi məkanın əhalisini tənqidi yöndə xarakterizə etməsidir. Adları komik səslənən, xüsusilə də bəzi zoonimlərdən düzəlmiş uydurma toponim adlandırdığımız yer adları əslində həqiqi toponimlərdir.

8. Avropa və rus mənşəli toponimlərin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında əsas üslubi xüsusiyyətləri – Qərbin Şərqi istismarını eyham yolu ilə təsvir etmək və Şərfin Qərbdən mədəni geriliyinə işarə vurmaqdır.

Dissertsiyanın mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrində antroponimlərin bəzi üslubi xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri (VI buraxılış) – Bakı, "Örnək" nəş., 1996, s.64-65

2. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında toponimlərin bəzi üslubi xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri (VII buraxılış) – Bakı, "Örnək" nəş., 1996, s.38-41

3. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində mürəkkəb adların üslubi xüsusiyyətləri. Tədqiqlər – 5. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 1999, s.153-156

4. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində adların fonetik, üslubi xüsusiyyətləri. Tədqiqlər – 5. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 1999, s.156-158

5. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında adların üslubi xüsusiyyətləri. Dissertantların elmi konfransı. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tezislər (13-14 sentyabr). Bakı, 1999, s.22

6. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında ləqəblərin işlənmə xüsusiyyətləri. Tədqiqlər – 2. Bakı, 2004, s.270-272

7. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində metaforik toponimlər. Tədqiqlər – 3, Bakı, 2004, s.268- 273

8. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində köməkçi adların üslubi xüsusiyyətləri. Tədqiqlər, 2007, №2, s.233-238

9. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində leksik yolla düzələn onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri. Elmi axtarışlar. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, “Səda” nəş, 2007, s. 246-252

10. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında qohumluq əlaqələri bildirən antroponimlər. Tədqiqlər – 2. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 2009, s.122-129

11. Cəlil Məmmədquluzadənin dramlarında toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, “Elm”, 2011, №2, s.135-141

12. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında passiv antroponimlər. Filologiya məsələləri. 2011, №8, Bakı, “Elm və təhsil”, s.146-150

13. Cəlil Məmmədquluzadənin satirik üslubunda antroponim və toponimlərin məqsədyönlü istifadəsi. Filologiya məsələləri, X buraxılış, Bakı, 2013, “Elm və təhsil”, s. 301-308

14. Cəlil Məmmədquluzadənin dramlarında antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlər. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. 2013, II buraxılış, s.129-134

15. Use of personal names in actual and situations (on the basis of the artistic works by Jalil Mammadgulizadeh). Europäische Fachhochschule European Applied Sciences, # 6 – 2014, s.62 – 64

16. Uydurma toponimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri (Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərləri əsasında). “I sələflər və xələflər “ mövzusunda konfrans materialları, 22-25 oktyabr, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, s.261-264

17. Ədəbi dil onomastikasında klassik və dini onovahidlərin üslubi xüsusiyyətləri (Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərləri əsasında). Terminologiya məsələləri, № 2, Bakı, “Elm”, 2015, s. 119-126

18. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində antroponimlərin işlənmə məqamları. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s. 213-216.

19. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində qadın obrazları. Müasir dilçiliyin aktual problemləri” adlı Beynəlxalq Konfrans. Bakı, 2016, 24-25 noyabr 2016, s.238-239

20. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri. Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası Beynəlxalq Konfrans” Bakı, 2017, səh. 484-486.

**Стилистические особенности антропонимов и топонимов
в художественных произведениях Джалила Мамедкулизаде**

РЕЗЮМЕ

Художественная литература играет важную роль в выявлении ономастической системы языка. Успехи, достигнутые великим мастером сатиры Джалилом Мамедкулизаде в области поэтического языка, в немалой степени связаны с целенаправленным использованием им ономастических единиц, в особенности антропонимов и топонимов. Диссертационная работа, посвященная данной теме, состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, дается информация о научно-теоретической и практической значимости, научной новизне, методах, основных положениях работы, а также о ее структуре и апробации.

I глава диссертации называется «Стилистические особенности антропонимов в художественных произведениях Джалила Мамедкулизаде». В зависимости от идейно-эстетической задачи и цели, поставленной писателем, личные имена в художественном произведении могут использоваться в различных ситуациях, среди которых особо выделяются действительные и иронические. Действительные личные имена – это употребительные в обществе женские и мужские имена, к которым автор относится серьезно и уважительно. Комизм в антропонимах иронического содержания может иметь как фонетическую, так и семантическую основу.

II глава диссертации называется «Стилистические особенности топонимов в художественных произведениях Джалила Мамедкулизаде». Стилистические особенности топонимов в произведениях Мирзы Джалила проявляются двояко: топонимы, обозначающие реальные, существующие объекты, и вымышленные топонимы, являющиеся плодом писательского воображения. Хотя действительные топонимы в художественном творчестве Дж. Мамедкулизаде связаны в основном с тем географическим регионом, где жил и

работал автор, однако здесь встречается немало топонимов, обозначающих географические объекты ближнего и дальнего зарубежья. А вымышленные топонимы, широко использованные в художественной прозе литератора, выполняют различные стилистические функции. В драматургии Мирзы Джалила в большей мере представлены разнообразные стилистические особенности действительных топонимов.

В «Заключении» диссертации обобщаются основные результаты проведенного исследования.

**The style peculiarities of the name of the person and place in
Jalil Mammadguluzadeh's literary works**

SUMMARY

The literary literature plays an important role to make known the onomastic system of every language. The great part of the success of the great master of satire Jalil Mammadguluzade in the poetical language is consists of using the onomastic units, specially anthroponym and toponymies. The dissertation devoted to this theme, consists of an introduction, two chapters, conclusion ad list of used literature.

In the "Introduction" the actuality of the theme, the object of the study, purposes and missions, scientific-theoretical and practical significance, scientific novelty methods, the propositions of dissertation, structure and the approbation of the work are presented.

The first chapter of this dissertation called "The style peculiarities of the names of the person in Jalil Mammadguluzadeh's literary works". Depending on the idea-aesthetic missions and aim of the writer the personal names in the literary literature may be used in the different situation. The real and ironical opportunities among them especially are chosen. The real personal names in principal are the names of woman and man used in the society which the author regards with seriously and respectably.

Comic element with ironical in anthroponym may be have possess both phonetic and semantic bases.

The second chapter of the dissertation "The style peculiarities of the names of place in Jalil Mammadguluzadeh's literary literature". The style peculiarities of toponymies in Mirza Jalil's works shown in two forms: real, toponymies which express reality, invented, toponymies which are the produce of the writer's imaginations. Though the real toponymies which Jalil Mammadguluzadeh used in his literary works, in the main connected with the geographical territory, where the author lived and worked, there also exist many toponymies which express geographical objects belong to the near and distant abroad. But the invented toponymies in the writer's literary works fulfill the different stylistic function. In the dramaturgy of Mirza Jalil more different stylistic²⁶peculiarities of the toponymies are used.

In the "Conclusion" of the dissertation the main results of the

given research have been generalized.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЗУЛЬФИЯ БОРИС КЫЗЫ КУЛИЕВА

**СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АНТРОПОНИМОВ И ТОПОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2017